

*Н.Шаяхмет*¹, Ж.Омирбекова²*

*¹Astana IT University профессоры, т.ғ.д
E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>*

*²Абай атындағы ҚазҰПУ постдокторанты
E-mail: jana_gul83@mail.ru*

ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Экологиялық дағдарысы тереңдеп отырған қазіргі заманда табиғатпен үйлесімділік жолдарын іздеу өзекті мәселе болып отыр. Осыған байланысты Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасын зерттеп-зерделеуге деген қызығушылық артып келеді. Еуразия халықтары сан ғасырлар бойы табиғатпен үйлесімді өмір сүрді. Оның өзегі – олардың қоршаған ортаға деген көзқарасын айқындайтын және этноэкологиялық дәстүрлерін қалыптастыратын рухани құндылықтарда еді.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының рухани негіздерінің бірқатар қырлары бар. Біріншіден, Еуразия халықтары табиғатты тірі әрі рухани әлем ретінде қабылдады. Олар табиғатты тіршіліктің қайнар көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге оны қастерлеп, қорғауды қажет ететін құбылыс деп санады. Екіншіден, көшпенділер табиғатта барлық құбылыстары өзара терең байланыста екенін түсінді. Олар өздерін экожүйенің құрамдас бір бөлігі деп қарады әрі олардың іс-әрекеттері осы жүйенің тепе-теңдігіне елеулі ықпал етуі мүмкін екенін терең сезінді. Мұндай экологиялық сана табиғи ресурстарды жауапкершілікпен пайдалану дағдыларының қалыптасуы мен көшпелі қоғамдардың тұрақты дамуына алғышарт болды.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бірегей білім мен халықтың тіршілік даналығынан тұрады.

Көшпелілер Еуразияның қатал климаттық жағдайында өмір сүруге мүмкіндік беретін табиғи орта туралы ерекше дағдылар мен білімдерді дамытты. Олар табиғат тылсымдарын сезініп, табиғи ортаға оңтайлы бейімделе білді. Көшпелілердің бұл дәстүрлі танымы олардың этноэкологиялық мұрасының маңызды бөлігі болып саналады. Сондықтан Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасын қазіргі замандағы экологиялық мәселелерді шешуде қолдануға болатын құнды білім мен тәжірибе ретінде қабылдау қажет.

Кілт сөздер: Этноэкология, Еуразия көшпелілері, Дала өркениеті, Этноэкологиялық дәстүрлер, Тарихи география

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК АР15473110 «Қазақтардың этноэкологиялық дәстүрлері: Қазақстанның далалық аймақтарына бейімделудің тарихи тәжірибесі / Этноэкологические традиции казахов: исторический опыт адаптации в степных регионах Казахстана» жобасы аясында дайындалды.

*Шаяхмет Н.*¹, Омирбекова Ж.²*

*¹ профессор Astana IT University, д.и.н.
E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>*

*² постдокторант КазНПУ имени Абая
E-mail: jana_gul83@mail.ru*

ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ: ДУХОВНО- ЦЕННОСТНЫЕ ОСНОВЫ

Аннотация

В современном мире, где экологические проблемы становятся все более острыми, и поиск гармонии с природой становится неотъемлемой частью нашего существования. В этой связи, интерес к изучению этноэкологического наследия кочевников Евразии возрастает. Народы Евразии, на протяжении многих веков, жили в гармонии с природой. Ядром их существования были духовные ценности, которые определяли их отношение к окружающей среде и формировали их этноэкологические традиции.

Духовные основы этноэкологического наследия кочевников Евразии включают в себя ряд ключевых аспектов. Во-первых, у кочевников существовала глубокая вера в природу как в живое и духовное существо. Они видели природу не только как источник ресурсов для выживания, но и как божественное творение, которое следует ценить и беречь.

Во-вторых, у кочевников было глубокое понимание взаимосвязи всего сущего в природе. Они осознавали себя как часть экосистемы и четко понимали, что их действия могут повлиять на баланс этой системы. Это осознание привело к ответственному использованию природных ресурсов и устойчивому развитию их обществ.

Этноэкологическое наследие кочевников Евразии включают в себя уникальные знания и народную мудрость, передаваемые из поколения в поколение. Кочевники развивали специальные навыки и знания о природе, которые позволяли им выживать в суровых условиях Евразии. Они умели прислушиваться к природным явлениям и лучше адаптироваться к природной среде. Эти традиционные знания кочевников составляют важную часть их этноэкологического наследия. Поэтому этноэкологическое наследие кочевников Евразии представляют собой ценный источник знаний и исторического опыта, который может быть применен в современном мире для решения экологических проблем.

Ключевые слова: этноэкология, евразийские кочевники, степная цивилизация, этноэкологические традиции, историческая география.

*N.Shayakhmet*¹, Zh.Omirbekova²*

¹ professor of Astana IT University, Doctor of History

E-mail: nurbek.shayakhmetov@astanait.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110>

² postdoctoral student of KazNPU named after Abai

E-mail: jana_gul83@mail.ru

ETHNO-ECOLOGICAL HERITAGE OF THE NOMADS OF EURASIA: SPIRITUAL AND VALUE FOUNDATIONS

Abstract

In the modern world, where environmental problems are becoming more acute, and the search for harmony with nature is becoming an integral part of our existence. In this regard, interest in the study of the ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia is growing. The people of Eurasia, for many centuries, lived in harmony with nature. The core of their existence was spiritual values that determined their attitude to the environment and shaped their ethno-ecological traditions.

The spiritual foundations of the ethno-ecological heritage of the Eurasian nomads include a number of key aspects. First, the nomads had a deep faith in nature as a living and spiritual being. They saw nature not only as a source of resources for survival, but also as a divine creation that should be valued and protected. Secondly, the nomads had a deep understanding of the interconnection of everything that exists in nature.

They were aware of themselves as part of an ecosystem and clearly understood that their actions could affect the balance of this system. This awareness has led to the responsible use of natural resources and the sustainable development of their societies.

The ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia includes unique knowledge and folk wisdom passed down from generation to generation. The nomads developed special skills and knowledge about nature, which allowed them to survive in the harsh conditions of Eurasia. They knew how to listen to natural phenomena and better adapt to the natural environment. This traditional knowledge of the nomads is an important part of their ethnoecological heritage. Therefore, the ethno-ecological heritage of the nomads of Eurasia is a valuable source of knowledge and experience that can be applied in the modern world to solve environmental problems.

Keywords: ethnoecology, Eurasian nomads, steppe civilization, ethnoecological traditions, historical geography.

Кіріспе

Бүгінгі күні жаһанда орын алып отырған экологиялық дағдарыстар мен қауіп-қатерлер

этноэкологиялық тарихи тәжірибеге деген сұранысты қоғамда да, ғылымда да арттырып отыр. Өйткені, ХХІ ғ. экологиялық дағдарыс адамзат қоғамына мейлінше қауіп төндіріп тұр. Ғылыми қауымдастық осы дағдарыстан шығудың тиімді жолдарын айқындау бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуде.

Қазіргі экологиялық жағдай, адам мен табиғат арасындағы өзара қатынас мәселесі, ең алдымен, қоғамдық санада сапалық тұрғыда жаңа деңгейге көтерілмей, бұл мәселелердің шешілуі мүмкін емес.

Осы тұрғыда алдымызға қойылған мақсат – Еуразия көшпелілерінің, соның ішінде қазақ халқының этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани-танымдық негіздерін зерттеп-зерделеу.

Міндеттері:

- Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани-танымдық негіздерін айқындау.
- Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық мұрасына тарихи-салыстырмалы талдау жасау.

Материалдар мен әдістемесі.

Отандық және шетелдік тарихнамада адам – қоғам – қоршаған ортаның өзара байланысы, Еуразия көшпелі халықтарының өркениеті мен тарихы жөніндегі теориялық-әдіснамалық тұжырымдамалар мен зерттеулер бойынша жинақталған тәжірибе айтарлықтай.

Шоқан Уалихановтың [1] іргелі еңбектерінде Еуразия халықтарының тарихи дамуындағы мәдени өркениеттік мәселелер, қоғам мен қоршаған орта арасындағы өзара қарым қатынас, географиялық ортаның олардың тарихи тағдырындағы рөлі және т.б. мәселелер қарастырылады.

Еуразия халықтарының этноэкологиялық дәстүрлері мен табиғи-климаттық ерекшеліктері В.Бартольд [2], В. Радлов [3], Г. Потанин [4], Г. Грумм-Гржимайло [5] еңбектерінде көшпелі қоғам мен оның мәдени-рухани және шаруашылық даму феномені шеңберінде зерттелген.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы [5] еңбектерінде қазақ көшпелі қоғамының табиғаты тарихи-этнографиялық деректер негізінде ашып көрсетіледі. Ал Т.Шонанов [6], Ә.Марғұлан [7], К.Акишев [8] зерттеулерінде Қазақ даласының экожүйесінің қайталанбас ерекшеліктері оны мекендеген халықтың тарихи мәдени дамуында шешуші фактор болғандығы дәлелденеді.

Л.Гумилев [9], Г.Марков [10], А.Хазанов [11] зерттеулерінде Еуразия көшпелі халықтарының тарихы қарастырылып, оларды танып білуде әлеуметтік-экономикалық факторлармен бірге табиғи-географиялық және экологиялық қырларын ашып көрсетіп берді. Мысалы, Л.Гумилев пен А.Хазановтың тұжырымы бойынша көшпелі халықтардың өркениетінің қалыптасуы мен дамуында әлеуметтік мәдени факторлар ғана емес, сонымен бірге экологиялық факторлар да айқындаушы рөл атқарды.

XX-XXI ғасырлар тоғысында Еуразия көшпелі халықтарының өркениеттік даму феноменіне ерекше назар аударған Н.Масанов [12], Н.Әлімбаев, М.Муканов, Х.Аргынбаев [13], А.Сейдімбек [14], Ж.Артықбаев [15], А.Оразбаева [16] сынды қазақстандық ғалымдардың іргелі еңбектерінде экологиялық тұжырымдамаға ерекше назар аударылды.

Ізденіс барысында жалпы әдістер: дүниетанымдық, логикалық, тарихилық, ғылыми таным ұстаным-дары қолданылды. Ал жалпы ғылыми әдістерден талдау және қорыту әдістері пайдаланылды. Талдау әдісі бойынша тарихнамалық талдау, тарихи-салыстырмалы талдау, сыни талдау жүзеге асырылды.

Тарихи-экологиялық дерек көзі ретінде мәліметтер мен материалдарды іріктеу, топтау, жүйелеу, жіктеу әдісі қолданылды.

Талқылау.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің рухани негіздерін табиғат пен қоршаған орта игіліктеріне деген құрметке бағытталған дүниетанымдық әдет ғұрыптар кешені құрайды. Бұндай дүниетанымның, яғни этноэкологиялық дәстүрлердің рухани бастауларының тамыры тереңде жатыр.

Алғашқыда адамзат қоғамының табиғи ортаға қатысты көзқарасы мифологиялық дүниетаным аясында қалыптасты. Ол кезеңде адам табиғатқа толық тәуелді болды және олардың мифологиялық дүниетанымына синкреттілік (гр. syncretismos - біріктіру), яғни тұтастық, жіктелмегендік тән болатын.

Сондықтанда, Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық дәстүрлерінің басты қайнар көзі оның рухани-дүниетанымдық бастауларында болып табылады [17].

Мұны этнограф-ғалым А.Сейдімбековтың тұжырымы негізінде де нақтылай түсуге болады: «Көшпелілер табиғат құбылыстарына қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең танып, табиғатпен етене болған сайын өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктердің де молая түсетінін жақсы білген. Сондықтан да олар табиғатты бағындыру арқылы емес, табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным – тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймаған, мұның өзі олардың моральдық – этикалық қалыптарына айналған» [14, 194].

Тарихшы-этнограф Ж.Артықбаевтың тұжырымынша көшпелі этностық қасиеттері әлеуметтік, шаруашылық, саяси сипаттарының тасасынан көзге түсе бермейді, себебі жалпы көшпелелерге тән

нәрсе бір тұтастық синкреттілік. Яғни көшпелілердің этникалық, әлеуметтік, саяси тағы басқа сипаттары бір-бірінен бөле жаруға келмейді. Көшпелілердің барлық болмысы табиғи ортамен гармониялық қарым-қатынастар түзу үстінде пайда болған тұтас дүние [15, 137].

Ал табиғат пен адам арасындағы өзара байланысқа қатысты алғашқы діни көзқарас тотемизм мен анимизм наным сенімдерінен бастау алса, Еуразия көшпелілерінің дүниетанымында айқын әрі тұрақты сипаты тәңірлік-шамандық танымнан көрініс тапты. Шамандық дүниетанымның қалыптасуы туралы Ш.Уалиханов әлемнің таңғажайыптығын тану, ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі, және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды, деп айқындаған еді [18].

Түрік-монғол халықтарын кешенді зерттеген В.Радлов Жер-Су адамның тіршілігіне қажетті тамақ, киім, тұрғын үймен қамтамасыз ететіндіктен ол өзіне етене жақын, туыстық байланыс бар деп таниды. Сондықтан адам Жер-Суға кез келген уақытта жалбарынып, оған құрбандық шалып отырады. Сол арқылы Жер-Суға ризашылығы мен құрметін білдіреді деп атап көрсетеді [3, 365].

Жоғарыда атап өтілгендей, тотемизм ең ежелгі дүниетаным формаларының бірі. Оның мәні жануар немесе аң тотеміне ерекше қарау, оған табыну түрінде көрініс берді. Бір жағынан алғанда, киелі деп сана-латын аңдарды аулауға тиым салынса, екінші жағынан түрлі маңызды ритуалдар кезінде тотем құрбан-дыққа шалынуы мүмкін болатын. Ол адамның, рудың немесе тайпаның тотеммен рухани жақындығын, өзара байланысын білдіретін еді. Бұл кезеңде адамдар табиғат құбылыстарының сырларын қарапайым түсініктермен қабылдауына байланысты табиғатқа зиян келтірсек, өз кезегінде оның қаһарына ұшырай-мыз, адамдарға міндетті түрде ол қайтып келеді деген сенімде болды. Бұл турада да Ш.Уалиханов: «...шаман дініндегі халықтар жамандық пен жақсылықты, киелі жан-жануарлар мен қасиетті заттардың қастерленбеуінен, содан барып туатын реніш, ашудан, киесінен деп түсінген» деп жазған болатын [18, 188 б.].

Оған тағы бір дәлел ретінде сахалардың (якуттардың) мақал мәтелдерін жинақтаушы А.Кулаковский-дің мына пікірін атап көрсетуге болады. Сахаларда судағы балық пен ормандағы аңдарды шектен тыс аулаудың міндетті түрде кегі қайтарылады деген наным-сенім орныққан, дейді. (Dalaj balwga kanewleq, daifa kukla setteq: слишком большое истребление рыбы в водах и зверя в лесах грешно и когданибудь должно быть отомщено) [19, 31].

Адамзаттың қоршаған ортаға қатысты дүниетанымының дамуындағы келесі кезең – анимизм. Оның мәні барлық табиғи орта мен оның құбылыстарының рухы бар деген ұғымға сайып келді. Өз кезегінде адамдар мен рухтардың өзара байланысын жүзеге асыратын шамандық түсініктер қалыптасты. Бұл адамдардың табиғаттың басқа да компоненттерінен (жануарлар, өсімдіктер, тау, су т.б.) өзгеше әрі басқа әлем екенін айқындаушы кезең болатын [20].

Дегенмен, шамандық кезеңде табиғат культі, оған құрметпен қарау, қамқорлықпен қарау деген сенімдер жетіле түсті.

Мұндай табиғатқа деген этикалық көзқарас пен нормалар, шаруашылықты, әсіресе, аңшылықты ритуалдық және ғұрыптық тұрғыда реттеу Еуразия көшпелілерінің барлығында дерлік берік орнықты. Оның нақты белгілерін қазақтардан (көк бөрі культі, киіктің немесе аққудың киесі деген түсінік), қырғыздардан (бұғы культі), буряттар мен сахалардан (орман культі, аңдардың киесі т.б.), моңғолдардан (тарбағандар киесі) айқын байқауға болады.

Бұндай дүниетаным бастауында тәңірлік таным жүйесі тұрды. Осы таным бойынша баршаның ғарыштық «иесі» мен «киесі» бұл Тәңір. Мысалы, аспан киелі себебі, Тәңірдің мекені әрі сипаты, «жер мен су» қасиетті, себебі Тәңірдің құты, несібесі; ел-халық қастерлі себебі Тәңірдің жердегі аманаты; қаған мен хатун киелі себебі Тәңірдің еркін білдірушілер, елдің сақтаушысы, иесі т.б. [21].

Экологиялық мәдениет жүйесін құраушы элементтерінің рухани негіздеріне діни наным сенімдер, дәстүрлі құқық нормалары мен дәстүрлер кірді. Бұл Саян-Алтай және Орталық Азиядағы түркі монғол қоғамдарына тән болды. Мұндай экологиялық мәдениетті шұғыл континентальді қатал климат жағдайында тіршілік ету және көпқырлы натуралды мал шаруашылығын жүргізу процесінде іріктелген, сыннан өткізілген құндылықтар мен нормалар қалыптастырған еді.

Ерте ортағасырлық түркі монғол халықтарының экологиялық мәдениетінің діни негіздеріне Жер мен Көк Аспан культі, нақты жерлерді қорғаушы рухқа, күшке сенім; киелі таулар, бастаулар, ағаштар, аңдар культі кірді. Түркі монғол халықтарының экологиялық мәдениетінің генетикалық құрылымында үш кезең қарастырылады: архаикалық, тәңірлік-шамандық және буддизм кезеңдері [22].

Тәңіршілік түсінігі анимизм нанымы негізіндегі рух немесе күш иесі деген сенім бойынша қалыптасты. Көк Аспан бұл жерде Тәңірдің нақты көрінісі, оның мекен ететін кеңістігі ретінде қабылданды.

Тәңіршілік өзінің даму кезеңінде көп қырлы әрі күрделі діни кешен ретінде көрінді. Ондағы Аспан (Тәңір) монотеистік діннің барлық дәстүрлі белгілеріне ие болды. Саян-Алтай және Орталық Азияның

дәстүрлі көшпелі қоғамдарында тәңіршілік этноконфессиялық экологиялық мәдениетке құндылықтық-нормативтік мазмұн беріп отырды. Яғни ол іргелі «зандық» негіз ретінде өзін танытты [22].

Еуразия көшпелілерінің дүниетанымы мен наным-сенімдерінде табиғат пен оның циклдарына қатысты түрлі ритуалдар мен әдет ғұрыптар қалыптасқан. Олар табиғи құбылыстар ерекше өмірлік күш пен рухқа, киелілікке ие екеніне шексіз сенді. Сондықтан табиғи құбылыстарға құрметпен қарады, оларға табынды.

Еуразия көшпелілерінің дүниетанымында әлемдегі құбылыстардың барлығы өзара байланысты және бір біріне өзара тәуелді. Олардың наным сенімінде табиғат пен оның жануарлар мен өсімдік әлемі тылсым әрі киелі күшке ие. Бұл турада Ш. Уалиханов қазақтардың киеге үлкен мән беретініне [18, 188] тоқтала келе, төрт түлік малдың арасындағы ерекше белгілері барлары құтты жануар болып саналатынын атап көрсетеді. Сондай-ақ, қазақтар киесінен қорқып, аққуды атпайды, аққуды құстың сұлтаны деп есептейді, жапалақ, үкі, тоқылдақ, көк қарға, көкекке де тиіспейді деген болатын [23].

Көшпелі халықтардың төрт түлік малды киелі санауының сыры өте қарапайым тіршілік заңдылығында жатыр. Өйткені, төрт түлік мал жесе тамағы, ішсе сусыны, кие киімі, мінсе көлігі, жатса төсеніші деп жалғастыра беруге болады, яғни тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінің басты қайнар көзі осы төрт түлік малда болған соң оларды кие тұтқан.

Еуразия көшпелілерінің, әсіресе, жылқыны ерекше киелі деп санағаны ауызша тарихтан, халық ауыз әдебиетінен және ғылыми еңбектерден кеңінен мәлім. Мысалы, В.Радлов қазақ үшін жылқы сұлулықтың ең жоғарғы көрінісі, барлық жануарлардың ішіндегі асылы. Қазақ өзінің жылқысын ғашығынан артық көреді, деп жазады [3, 275].

Өз кезегінде Радловтың бұл пікірін венгр саяхатшысы А.Вамбери өз жазбаларында бекіте түседі. Мысалы, ол түркмендердің жылқыны қаншалықты қадір тұтқаны туралы баяндай отырып, оны әйелінен де, баласынан да, тіпті өз өмірінен де артық көреді деп жазады. Қазақтар да жылқыны сұлулықтың символы, жаратылыстың шыңы деп түсінеді деп атап көрсетеді [24].

Сондай ақ, шығыстанушы К.Хафизованың көшпелілердің өміріндегі жылқы киесі турасында «Ат маңызы жағынан оны мінген адамнан ешбір кем емес тұлға» деп, жылқыға тұлға ретінде баға береді. Және де жылқы культінің жаңғырығы түркі монғол ортасында ХХ ғасырды басына дейін сақталып келді деп жазады [25].

Еуразия көшпелі халықтары табиғат күштері адамға пайдалы да немесе қауіпті де болуы мүмкін деп түсінді. Сонымен бірге табиғаттағы әрбір құбылыстың өзіне тән жаны бар деп сенді. Сол себепті табиғат пен оның ресурстарына ерекше сый құрметпен қарады және оны өмір мен тіршілікке қажетті игіліктердің қайнар көзі ретінде қарастырды. Өйткені, Еуразия кеңістігінің далалық әрі шұғыл континентальді қатал климатының ерекшеліктері табиғи ортамен үйлесімді тіршілік етуге бейімделуге мәжбүр етті. Соған сәйкес оларда ерекше экологиялық көзқарас қалыптасып, ол дүниетанымында, руханиятында берік орын алып, көрініс тапты.

Еуразия көшпелілерінің наным сенімінде олар табиғат пен жердің иесі емес, оның игіліктерін уақытша пайдаланушы, өздерін бұл әлемдегі қонақ деп қабылдады. Соған байланысты олар табиғатқа ерекше қамқорлықпен қарауды және де оған зиян келтірмеуді парыз деп санады.

Еуразия көшпелілерінің тәңірлік (қазақтар, қарақалпақтар, башқұрттар т.б.) және шамандық, буддизмге (сахалар, буряттар, монғолдар, калмақтар т.б.) негізделген наным-сенімдерінде табиғи құбылыстарға қатысты әртүрлі ритуалдар жүйесі қалыптасты. Бұл ритуалдар табиғат рухы мен пірлерінен бата алу, олардан рұқсат алу түрінде жүзеге асырылды. Мысалы, мал шаруашылығы басты рөл атқарған халықтар (қазақ, қарақалпақ, түркімен, башқұрт т.б.) малдың амандығы мен өсіп өнуін, жұттың болмауын тілесе, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде аңшылық маңызды орын алған халықтар (саха, бурят) аң аулаудың олжалы болуын сұрады. Сонымен бірге, шөптің, егіннің өнімді болуын тілеген халықтар жердің нәрі жауын шашынның болуын сұраған құлшылықтарды да жүзеге асырды.

Жалпы алғанда, діни-наным сенімдердің экологиялық функциясы - қоршаған әлемге киелі орта тұрғысында қарау және адамдардың осы киелі табиғи ортамен қарым қатынасын этикалық заң ережелері аясында реттеу болып табылады. Осы тұрғыда, бұны діни киелі экология ретінде қарастыруға болады және ол ғылыми немесе тұрмыстық экологиядан ерекшелігі қоршаған орта мен табиғи құбылыстардың себеп салдар байланысын діни көзқарас негізінде қарастырып, түсіндіреді [26].

Еуразия көшпелілері табиғи құбылыстар мен аң құстардың киесіне табынуы олардың киесі атады деген таным түсінікке негізделген болатын. Табиғи ортаның тепе теңдігін қамтамасыз етудегі басты ұстаным бойынша тиымдар мен шектеулер маңызды рөл атқарды. Шектеулердің барлығы экологиялық білім негізінде қалыптасып, ол экоқұндылықтар ретінде ұжымдық санадан орын алуға алғышарт болды. Олар тұрмыс тіршілік қажеттіліктері үшін барлық іс-әрекеттері үшін табиғат алдында жауапкершілікті терең сезінген. Бұл олардың экологиялық санасының қалыптасуындағы маңызды фактор еді. Өйткені,

табиғат алдындағы қиянаты үшін міндетті түрде қатал жазасын алатынына кәміл сенген болатын. Оған мысал түркілердің ауыз әдебиетіндегі бүгінге дейін жеткен аңыздары. Көшпелілер дүниетанымы бойынша аулауға тиым салынған аңдарды атып алу кешірілмес күнә деп есептелген. Мысалы, Қырғыздың Қожожас аңшы туралы аңызында бұғыны атып аламын деп, өзінің туған ұлын жазым еткені, оның табиғатқа қатысты көзтоймастығы, қанағатсыздығы үшін жаратушының берген жазасы ретінде бейнеленеді [27].

Қазақтар үкіге ешқашан тиіспейтіні белгілі. Үкіні киелі құс ретінде тіл көзден қорғайды деп сеніп, бесікке, бас киімге, домбыраға және т.б. тағып қоятын болған.

Ал, тувалықтардың дәстүрлі экологиялық мәдениетінде келесі тиым нормалары қалыптасқан:

- Адамдардың елді мекендері маңында қандайда бір себептермен келіп қалған немесе орныққан аңдарды аулауға қатаң тиым салынған.

- Егерде қандайда бір аңдарды қасқыр аулап жүрген болса, ондай жағдайда оның іс-әрекетіне кедергі келтіруге болмайды.

- Альбиностарды аулауға тиым салынған (тувалықтар оларды бақыт әкеледі деп сенген).

- Құстардың ұяларына тиісуге, оларды бұзуға, бүркітті атуға, қосағымен немесе балапанымен бірге жүрген құстарды атуға қатаң тиым.

- Күзде және көктемдегі маусымдық орын ауыстыру кезінде балық аулауға тиым.

- Суырлардың, тышқандардың, суыр тарбағандардың індеріне су құйуға, бұзуға немесе у салуға тиым салынған. Бұл аңдар жер сілкінісі немесе басқа да стихиялық табиғи зілзалалардың болатынын алдын ала ескертетінін назарға алады.

Жалпы, тувалықтар аңдардың ауа-райының қолайсыздығын ескертудегі рөліне ерекше мән берген [22, 68].

Алтайлықтарда ауыл маңына немесе адамдар арасына өзі келіп қалған аңдарды атауға болмайтын тиым қатаң сақталған. Оны аң о дүниелік болған жақын адамының аң бейнесінде келуі мүмкін деген сеніммен түсіндіреді. Сонымен бірге қара бұлғынды (соболь) да аулауға тиым салынған, себебі оны «зұлым рухтармен» байланыстырады [28].

Еуразия көшпелілерінің барлығында құстардың ұясын бұзу, киелі құстардың жұмыртқасын алу үлкен күнә деп қабылданған, сол себепті оған тиым салынған.

Башқұрттардың дүниетанымында табиғат игіліктерін қорғау мен сақтаудың және оған қамқорлық жасаудың өзіндік ерекшеліктері қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Ол ерекшеліктер де башқұрттардың мекендеген табиғи ортасымен етене байланысты болды. Башқұрттардың этникалық территориясындағы далалы ормандық белдеуде қайыңды-қарағайлы жерлер көп кездесетін болғандықтан осы қарағай, қайың, емен, ерек (ольха), артыш (можжевельник), мышар (рябина) сияқты орман ағаштарының кие тұту сенімі берік орнаған. Соған сәйкес әрбір башқұрт руларының киесі ретінде құстармен бірге ағаштарды да тығыз байланыстыруы кездейсоқ емес. Ол рулардың ерекшелігін айқындауда да ерекше белгі болды. Мәселен, Қыпшақ руының қасиетті ағашы - қарағай, ал киелі құсы - қаршыға, Қаңлылардың қасиетті ағашы - мышар (милэш/рябина), ал киелі құсы - тырна, Тама руының қасиетті ағашы - ерек (ольха), ал киелі құсы - сауысқан, Табын руының қасиетті ағашы - қарағаш, ал киелі құсы - бүркіт танылған [29].

Аталған ағаштар мен құстарға ерекше қамқорлықпен қараған, оларды кесуге не атуға қатаң тиым салынған.

Сонымен бірге, Ш.Уалиханов қазақтардың дүниетанымында да осындай ұқсастық бар екенін атап көрсетеді: «... Құлтан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын, немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады» [23, 155].

Өз кезегінде башқұрттар қайыңды ерекше құрмет тұтқан. Оны «қайғылы ағаш» ретінде қабылдайды және үйдің жанына, бақтарға отырғызбаған. Керісінше зираттарда өлген адамдардың басына еткен. Сол себепті башқұрттардың зираттары негізінен қайыңды алқаптарда орналасады. Зерттеушілер башқұрттар қайыңды кесуге тиым салған және қайыңды алқаптарға барғанда аяқ киімін шешіп, дұға оқып барып қана аралаған. Ормансыз далалық аймақтарда қайың алқаптарының оазис іспетті сақталып қалуы табиғат пен оның сыйына деген құрметтің тәжірибесі болатын [29].

Келесі кезеңде экологиялық білімдер, дағдылар, құндылықтар тарихи жады арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Соған сәйкес, Еуразия көшпелілері табиғаттағы тепе теңдікті бұзу күнә деп санады. Егер тепе теңдік бұзылса одан міндетті түрде адам зардап шегеді деген тұжырымға сенімді болды. Сондықтан көшпелілердің экожүйесінің құрамдас бөлігі деп саналған өсімдіктер мен жануарлар әлеміне қамқорлықпен қарады.

Бұл Еуразия көшпелілерінің тұрақты экологиялық өмір салтын қалыптастыруға алғышарт жасады. Оның басты өлшемдері табиғатқа жанашырлық таныту әрі оның игіліктерін пайдалануда үнемділік пен

жауапкершілік таныту. Мысалы, аң аулауда немесе өсімдік өнімі мен жемісін жинағанда қажеттіліктен тыс артық алу практикасы болмаған. Ол аңдардың түрлерін не өсімдік түрлерін сақтау, яғни экологиялық тепе теңдік заңдылықтарын бұзбау қағидатынан туындаған көзқарас болатын.

Шамандық діни–мистикалық дүниетаным ретінде Еуразия көшпелілері арасында кеңінен тараған наным сенім. Оның негізінде әлем көптеген рухтардан тұрады және ол адам өмірі мен табиғат құбылыстарын айқындайтын тылсымдардың жұмбағын шешу идеясы жатыр. Шамандықтың ерекшелігіне зер салған Ш. Уалиханов шамандық сенімнің дүниеге келуі жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып саналады деген анықтама берген болатын [18, 172].

Оны жүзеге асыратын шамандар адам мен табиғат арасындағы үйлесімді орнатудың ритуалдары мен ғұрыптарын орындаушы күш иесі болып саналды.

Бұл рухани тұрғыда көшпелілердегі экологиялық сана мен мәдениеттің қалыптасуына елеулі ықпал етті.

Шамандық нормалар ішіндегі басты бағыттары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Табиғат пен оның байлығына құрметпен қарау, өйткені табиғат киелі. Оның игіліктерін пайдаланғанда оған құрмет пен ризашылық жасау.

- Табиғат құбылыстарының рухы мен күшіне сенім. Шамандар табиғаттың тылсым күштері мен рухы өзіндік қасиеттері мен ерекше қабілеттерге ие деп сендірді.

- Табиғат пен адамдар арасында үйлесімділікті орнату. Шамандық әдет-ғұрыптар арқылы адамның табиғатқа тәуелділігін және оның ажырамас бөлігі екендігін уағыздады.

- Табиғат циклдарын тану және түсіну. Шамандар жылдың әр мезгіліндегі табиғи циклдарды және оның қалай жұмыс істейтінін бірден бір танушы ретіндегі миссиясы мойындалды. Сол арқылы табиғи процесстер мен құбылыстарға болжам жасау, ауа райының өзгеруіне болжам жасау т.б. қызметтер атқарды.

- Табиғат игіліктерін пайдалану арқылы емдеуді жүзеге асырушы. Өсімдіктерді, минералдарды және басқа да табиғи материалдарды түрлі ауруларды емдеу үшін пайдаланды.

- Шамандық дәстүрлерді сақтаушы және ұрпақ сабақтастығын жалғастырушы. Табиғи құбылыстар мен оның рухы, күштері туралы білімді насихаттап, келесі ұрпаққа жеткізіп отырған.

Осылайша, бір жағынан алғанда шамандық көшпелі халықтардың экологиялық мәдениетінің қалыптасуына да дүниетанымдық алғышарт болды.

Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық дәстүріндегі маңызды халықтық тарихи тәжірибе жыл басы ретінде Наурызды тойлауы. Олар тек қоршаған орта игіліктерін ғана емес, сонымен бірге жыл мезгілдерінің ерекшелігі мен артықшылығын тиімді пайдалана білген.

Наурыз – көне замандарда қалыптасып, бүгінгі күнге дейін құндылығын жоғалтпаған, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан мейрамдардың бірі. Ол Шығыс халықтарында, әсіресе, түркі және парсы халықтарында кеңінен атап өтіледі.

Зерттеуші-ғалымдардың тұжырымы бойынша Наурыз және оның салт жоралары зороастриалық сенім негізінде қалыптасқан [30].

Дегенмен, этнограф ғалым Ж.Артықбаевтың пайымдауы бойынша Наурыз жаратылыстану түсініктерінен туындаған. Расында да, Наурыз – күн мен түннің теңелетін уақыты. Сол заманның есепші-лері анықтаған табиғаттың ғажап бір заңдылығы, гармониясы. Сондықтан да, Наурыз туралы айтқанда діннен гөрі, көне замандағы ғылым-білім туралы, даналық туралы айтқанымыз жөн. Яғни, оны белгілі бір дінмен байланысты деп айтуға болмайды. Тіпті әлемдегі ең көне дін саналатын Зороастризмнің өзі біздің дәуірімізге дейінгі 2 мыңжылдықта пайда болды. Ал Наурыздың тарихы кем дегенде б.з.д. 6-7 мыңжылдықтарға барады [31].

Көктемде күн мен түннің теңелетін табиғи құбылысын ғасырлар бойғы тәжірибе арқылы танып біліп, оның мәнін табиғат пен тіршілік атаулының жаңаруы, жаңа жыл, жаңа өмірлік кезеңнің бастауы ретінде халықтың санасына сіңіріп оны мерекелеуге жұмылдырған. Бұл жаратылыс заңдылығы аясында табиғат пен адам арасындағы үйлесімділіктің айқын көрінісі болып табылады.

Еуразия халықтарының ішінде қазақтар Наурыз мейрамын «Ұлыстың ұлы күні» деп, оған ерекше маңыз берген. Мысалы, Абай Құнанбайұлы «Біреу сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» атты еңбегінде Наурыз мейрамының шежіресін дала өркениетіндегі көне замандардан бастау алатынын атап көрсете отырып: «Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, тамаша қылады екен. Сол күнін «Ұлыстың ұлы күні» дейді екен» деп жазған [32].

Наурызға қатысты деректерді белгілі шежіреші Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да өз жазбаларында баяндаған. Наурыздың келген сәтін жандыда балық біледі. Наурызнама той қылатын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып, көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі

қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады. Қарындары жарқырап, лезде балықтар аунаған жағынан екінші жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады: «Ескі жыл шықты, жаңа жыл келді!» деп. Сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той, тамаша береді: «Жаңа жыл тойы! деп» жазған [5, 52-53].

Қазақтардың өміріндегі Наурыз тойының маңызы жәйлі «Үйсін Төле билердің заманында наурыз-даманың қадір-құны астан, тойдан ілгері болады екен» дейді [5, 53]. Сондай-ақ, «Наурыз тілегі» атты өлеңінде М.Ж. Көпейұлы «... Өмірге жаңа жолдар ашатұғын, Жаңа жыл бүгінгі күн жаздың алды» деп, әр жылғы наурыздан халық жаңаруды, жаңа өмірді, жаңалықты күткен [5, 102].

Көрнекті ғалым, фарабитанудың негізін қалаушы Ақжан Машани да Наурыз мейрамының шығу тегіне терең зер салып, оның бастаулары бойынша өз тұжырымдарымен бөліскен: «...Ай, Екі батыр соғысты, үркер мен айдай тоғысты» дегендегі – Үркер мен жаңа айдың бір-біріне қарсы келіп, тоғауын «тоғыс» дейміз. Міне, осы тоғыс көктемгі күн мен түннің теңелетін уақытына, наурыздың 22-не сәйкес келеді» деп атап көрсетеді [33].

Халық даналығы мен ертедегі астрономиялық танымындағы Үркерге қатысты бірқатар мақал мәтелдер кең таралған. Мысалы, «Үркер мен ай ауыл-үй қонысты, Үркер мен Ай тоғысты»; «Үркерлі айдың бәрі қыс; «Үркер шырқай берсе, күн суи береді, Үркер төмендей берсе, күн жыли береді»; «Үркер мен Айдың өзі біледі, есепшінің көзі біледі»; «Үркер жерге түспей жер қызбайды»; «Үркер үйден көрінсе, үш айдан соң жаз болады» [34].

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық тарихи тәжірибесіндегі Наурыз мерекесін тойлаудың ғасырлар бойғы дәстүрі адам мен табиғат арасындағы үндестікті, үйлесімділікті орнықтыру, жаңарудың табиғи циклдары мен шаруашылықтың, еңбектің өзара тығыз байланысын терең сезіну, тіршіліктің табиғи қайнарларына қамқорлықпен, жанашырлықпен қарау құндылықтарын, экологиялық өмір салтын насихаттауға бағытталған.

Аталған этноэкологиялық құндылықтардың жалпыадамзат үшін пайдасын басшылыққа ала отырып, 2009 жылы 30 қыркүйекте UNESCO Наурыз мейрамын адамзаттың материалдық емес мәдени мұра репрезентативті тізіміне енгізді. 2010 жылы 23 ақпанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 64-қарары негізінде 21 наурыз «Халықаралық Наурыз күні» ретінде жариялады [35].

Әлбетте, этноэкологиялық дәстүрлер біркелкі, яғни универсалды болуы мүмкін емес. Оның жалпыға ортақ кейбір белгілері болғанымен, әр халықтың табиғи ортасы мен өзіндік мәдени ерекшеліктеріне байланысты қалыптасады. Мәселен, Наурыз мейрамы этноэкологиялық дүниетанымының маңызды көрінісі ретінде түркі және парсы халықтарында ерекше орын алса, Еуропада немесе басқа да халықтарда ол жоқ. Бұл заңды да. Өйткені, әлем тұтас болғанымен оны мекендейтін халықтардың жаратылыс заңдылықтарын танып-білуі әртүрлі.

Көптеген зерттеушілер жер шаруашылығының, яғни егіншіліктің дамуын қоғам мен табиғат арасындағы байланысындағы шешуші трансформациялық кезең болды деп есептейді. Бұл фактор адамның табиғаттан шартты түрде бөліне бастауына, өзін табиғи құбылыстардан аз да болса тәуелсіз сезінуіне алғышарт болды. Бірте бірте табиғатқа, табиғи күштер мен құбылыстарға өзін қарсы қою түсінігі қалыптаса бастады.

Табиғатқа деген қатынас утилитарлық (пайда көзі) бағытқа ауысты. Ендігі кезекте табиғат тіршілік ететін кеңістік, орын ғана емес, оны материалдық өндірістік қызмет ортасы ретінде қабылдау түсінігі орныға бастады.

Табиғи орта, оның жануарлар мен өсімдік әлемі өзі үшін ғана өмір сүрмейді, адам үшін өмір сүреді деген түсінік орныға бастады.

Батыс өркениетіндегі отырықшы мәдениет, егіншілік пен жеке меншік институтының дамуы, христиандық діни сенім антропоцентристік дүниетанымның берік орнығуына негіз болды. Ондағы әлем иерархиясы: Кұдай – Адам – Табиғат сатысында қалыптасты. Ғылым мен технологияның дамуы Адам Жердің, әлемнің қожасы деген сенімді қалыптастыра бастады. Алайда бұдан батыс өркениетінде экологиялық этика мүлде назардан тыс қалды деген тұжырым қалыптаспау керек. Табиғат ол материалдық байлық пен өндірістік қызметтің көзі, нысаны, сондықтан ол адамға пайдалы және оған қамқорлықпен қарау керек деген ұстаным қалыптасты. Бірақ антропоцентризм жетекші идея ретінде дамыды.

Қайта өрлеу дәуірінде қалыптасқан гуманизм ілімінде де адам, жеке тұлға ең жоғары құндылыққа ие деген тұжырым берік орнап, антропоцентризм басты қағидатқа айналды. Бұл табиғаттағы адамның жетекші рөлін, үстемдігін айқын көрсетіп берді. М.Хайдеггердің тұжырымымен айтқанда, адам мен жердің европалануы оның өмірлік мәнін қайнар бастауында құртып жіберді дегенге сайып келеді [36].

Бұл адамның материалдық игілігі үшін, адам қажеттіліктерін өтеу үшін табиғи ресурстарды игеру теңдесіз ауқымға ие болып, бүгінгі табиғаттағы тепе теңдіктің бұзылуына, экологиялық дағдарыстарға,

климаттың өзгеруіне алғышарт жасады. Бұл қайшылықтар XX-XXI ғасырлар тоғысында өзінің шарықтау шегіне жетіп отыр.

Шығыс өркениетінде, әсіресе, діни құндылықтарда (буддизм, конфуцилік ілім т.б.) адам мен қоршаған орта үйлесімділігі, диалогы кеңінен насихатталуымен ерекшеленеді. Адам мен табиғат арасындағы қайшылық көрінісі жоқ, яғни эгоцентристік дүниетаным көрінісі айқын. Бірақ, шығыс елдеріндегі отырықшы мәдениет, жер өңдеушілік өмір салты мен халықтың тығыз орналасуы, индустриялық өндірістің қарқынды дамуы табиғи орта тепе-теңдігінің бұзылуына, табиғи ресурстарды шектен тыс, әсіресе егіншілікке қажетті жерлерді шектен тыс пайдалануға мәжбүрлік адам мен қоршаған орта қайшылығына алып келді [20].

Зерттеу нәтижелері.

Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының басты қағидаттары мынаған сайып келеді:

Біріншіден, адамды табиғаттың ажырамас құрамдас бір бөлігі ретінде қарастыру ұстанымы. Көшпелі халықтар өздерін табиғи ортадан дербес бөліп қарастырған жоқ. Өздерін тұтас табиғаттың бір бөлшегі ретінде ғана таныды. Табиғатқа үстемдік жүргізу идеясы мүлде болмады.

Екіншіден, табиғат пен оны қоршаған тірі әлемді (өсімдік, жануарлар) қайталанбас құндылық ретінде қабылдады. Табиғат берген игіліктерді пайдаланып отырғанын терең сезіне отырып, оған құрметпен қарау, киелі деп қарау керек деген ұстаным дүниетанымда берік орнады.

Үшіншіден, табиғат ресурстарына үнемді қарау. Жер, су, өсімдік және жануарлар әлеміне үнемді әрі қамқорлықпен қарау арқылы болашақ ұрпағы үшін сақтауды мақсат тұтты.

Төртіншіден, табиғи орта мен адамның өзара тәуелділік ұстанымы. Еуразия көшпелі халықтары табиғи ортаға, яғни жер, су, өсімдік және жануарлар ресурстарына тәуелді және тағдыры сол ресурстарға тікелей байланысты екенін терең сезінді.

Бесіншіден, табиғатпен үндестік. Табиғаттың тылсым сырлары мен құбылыстарын ұғынып, түсіну үшін онымен үндестікте өмір сүру. Көшпелілердің үнемі қозғалыста болуы мен жаңа жайылымдарды іздеуі табиғи ортаның ерекшеліктерін зерттеп отыруға, одан қажетті білім алуға мүмкіндік берді. Мәселен, маусымдық жайылымдардың жаңаруына, өсімдіктер мен жануарлар әлемінің регенерациясына үлкен мән берілді. Табиғи ресурстар егер шамадан тыс пайдаланылған жағдайда өзінің тіршілігі мен шаруашылығына кері әсер ететінін терең түсінді.

Алтыншыдан, табиғатты қорғау. Экожүйе тепе-теңдігін бұзбау үшін, табиғаттың саналуандығын сақтау үшін табиғат игіліктерін тіршілікке қажетті мөлшерде ғана пайдалану. Үнемі көшіп қону әрі қозғалыста болу стратегиясы артық материалдық байлық пен заттық бұйымдарды тасмалдап жүруді қажет етпеді, өйткені ол көшу барысында ыңғайсыздық тудыратын еді. Табиғи орта мен ресурстарды қорғау мақсатында көшіп қону стратегиясын тиімді жүзеге асыру. Мысалы, жайылымдардың бұзылуы мен топырақ эрозиясының алдын алу мақсатында маусымдық көшіп-қону жүйесін қалыптастырды. Сонымен бірге, су ресурстарын сақтау үшін ормандар мен ағаштарды кесуге тиым салынды. Немесе кейбір аңдарды киелі деп санап, оларды аулауға тиым салды.

Жетіншіден, Еуразия көшпелі халықтарының этноэкологиялық этикасы мәдени мұраның бір бөлігі ретінде ұрпақтан ұрпаққа беріліп келді. Ол халық даналығы, түрлі әдет-ғұрыптар мен тиымдар, ауыз әдебиеті және т.б. әлеуметтік мәдени институттар арқылы халық жадына сіңіріліп, ұрпақ сабақтастығы арқылы өз жалғасын тауып отырды.

Бұл қағидаттар негізінде Еуразия көшпелілерінің дүниетанымындағы этноэкологиялық құндылықтар жүйесі қалыптасты. Бұл құндылықтардың жинақталған көрінісі халық даналығынан, әсіресе, мақал мәтелдерден орын тапты. Мысалы, қазақ мақал мәтелдерінде Табиғат-Ана мен Жер-Су құндылығына қатысты халық жадында кеңінен сақталған: «Табиғат – тал бесік», «Қара жерге халық ие», «Жерін қорла-ған жерленбей қалады», «Қара жерді жамандама, қайтып сонда барарсың, Қауым елді жамандама, қарғы-сына қаларсын», «Жер екеш жер де ауырады» деген мақалдар арқылы қатал моральдық-этикалық норма-ларды халық жадына сіңірген.

Су көздері тапшы аридтік белдеудегі Қазақ даласында Су киесі де қатаң нормалар арқылы халықтың дүниетанымына таңылған: «Судың да сұрауы бар», «Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің сұрауы бар», «Жер қазына, су гауһар».

Келесі ретте «Шөбі жоқ деп жерден түңілме, малы жоқ деп ерден түңілме», «Жер құнары саз», «Егілмеген жер жетім, елінен айырылған ер жетім», «Алтын тағың болғанша, алақандай жерің болсын» деген мақалдар Жердің құнарсызы болмайды, оның қасиеті бірдей, сазды, шөлді, сусыз деп қасиетін төмендетуге болмайды, оларды ретімен, маусымдық ерекшеліктерге сәйкес пайдалануға болады деген талапты алға тартады.

Бұл құндылықтар жүйесі қалай және қай кезеңде дағдарысқа ұшырап, Еуразия халықтарының санасынан өшіріле бастады деген сауалға тоқталатын болсақ, ол Ресейдің Еуразияның көшпелі халықтарын

отарлауы толық жүзеге асырылғаннан кейін (XIX-XX ғғ. тоғысында) далалық кеңістікте табиғи ортаны пайдаланудың этноэкологиялық дәстүрлеріне қарама-қайшы тәсілдерді кеңінен енгізумен тығыз байланысты болды. Және де ол уақыт өткен сайын ұлғая берді. (әлбетте, бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді)

Қорытынды.

Қазіргі жаһандық қауымдастықтағы орнықты дамудың басты құндылықтары экологиялық этикаға, этномәдени дәстүрлерге және ғылыми-техникалық жетістіктерге негізделу керек. Бұрын экология мәселелері көтерілді, дегенмен онда қоғам дамуының экологиялық-экономикалық мәселелері басты назарда болса, қазіргі заман талабы табиғи ортаны қорғаудың этикалық және аксиологиялық аспектілері шешуші рөлге ие болып отыр.

Бүгінгі кезеңде орын алып отырған экологиялық дағдарыс қоғам мен табиғат арасындағы өзара байланыстың жаңа эоцентристік дүниетанымның, жаңа экологиялық этиканың қалыптасуына алғышарт болып отыр [20].

Жоғарыда аталған қағидаттардың көшпелі өмір салты мен оған тән шаруашылықтың мыңдаған жылдар бойы орнықты дамуы мен тиімділігін қамтамасыз етті. Соған сәйкес, Еуразия көшпелілерінің этноэкологиялық мұрасының мыңдаған жылдық тарихи тәжірибесі жаһандық «экологиялық апокалипсиске» келіп тіреліп отырған қазіргі қоғамдар үшін практикалық маңызға ие. Мысалы, бұрын неге киіктердің популяциясы үлкен көлемде далалық экожүйенің құрамдас бір бөлігі ретінде тіршілік етті. Себебі, киікті киелі деп таныған қазақтар мен басқа да көшпелі түркі халықтары оларға қамқорлықпен қарады. Алайда мұндай этноэкологиялық этика халық санасынан өшіріле бастағаннан кейін оның мүйізінен пайда табуды көздеген адамдар (браконьерлер) аяусыз қырып, оның популяциясының жойылуына алып келе жаздағаны белгілі.

Түйіндей айтқанда, Еуразия көшпелілері өздерінің тіршілік даналығында табиғаттың биоритмдеріне негізделген экологиялық күнтізбе қалыптастырып, мейлінше табиғатпен үндестікті, үйлесімділікті негіздеді. Ал эоцентристік дүниетанымның негізі табиғат ол жалпыға ортақ тұтас әлем, ал адам оның бір элементі, бөлшегі, яғни табиғат адамзаттың қасиетті үйі деген қағидатқа сайып келеді. Соған сәйкес, бұл қағидат адамзат қоғамының басты ұстанымына айналуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
2. Бартольд В.В. Связь общественного быта с хозяйственным укладом у турок и монголов // Бартольд В. Сочинения. – М., 1968. - 5 том. - 759 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Том 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – 759 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Том 9. Работы по истории востоковедения. – М.: Наука, 1977. – 966 с.
3. Радлов В.В. Из Сбири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 740 с.
4. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. // Живая старина. 1916., Т.25. С.63; Потанин Г.Н. Путешествия по Монголии. – М.: ОГИЗ, 1948. – 450 с.
5. Мәшіһүр Жүсіп Көпейұлы Нұх. Наурыз тарихы // Шығармалары. 8 том.- Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.
6. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 224 б.
7. Марғұлан А.Х. Мир казахов. – Алматы, 1995; Марғұлан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В 3-х томах. – Алматы, 1986-1988.
8. Акишев К. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюд исследования). – Алматы, 2013. – 192 с.; К проблеме происхождения нomaдизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 31-46
9. Гумилев Л. Этносфера. История людей и история природы. – М.: «Издательство АСТ», 2004. – 575 с.; Гумилев Л.Н. Из истории Евразии. – М., 1993; Гумилев Л.Н. Ритмы Евразия: эпохи и цивилизации. – М., 1993
10. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М., 1976. – 316 с.
11. Хазанов А. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002. – 604 с.
12. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности нomaдного общества. – Алматы «Социнвест». – Москва «Горизонт», 1995. – 320 с.
13. Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: “Ғылым”, 1998. – 234 с.; Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 80 бет
14. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау оқу құралы. – Алматы «Санат» 1997. – 464 б.
15. Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос. (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 392 б.

16. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 310 с.
17. Адаев В.Н. Традиционная экологическая культура хантов и ненцев Западной Сибири. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Новосибирск, 2004. – 17 с. (С.16))
18. Уалиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. (171 б.)
19. Якутские пословицы и поговорки собранные А.Е. Кулаковским. – Якутск, 1925. – 130 с.
20. Ригина Е.Ю. Экологическая этика как философский феномен // Научное обозрение. Биологические науки. – 2016. – № 4. – С. 30-51 // URL: <https://science-biology.ru/ru/article/view?id=1010> (дата обращения: 15.04.2023)
21. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. – Алматы: Аударма, 2005. – Т. 1. – 71-96 б. (72 б.)
22. Абаев Н.В., Фельдман В.Р. Этноконфессиональные традиции и экологическая культура народов Центральной Азии и Алтай-Байкальского региона. Учебное пособие. Изд-е 2-е, исправленное, расширенное и дополненное. – Кызыл: Изд-во ТывГУ, 2007. – 145 с. (С. 59-61)
23. Уалиханов Ш. Тәңірі (Құдай) // Уалиханов Ш. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. (156 б.)
24. Вамбери Арминий Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году. – Санкт-Петербург. - 1865. – 221 с. (С. 158, 183)
25. Хафизова К. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты): монография. - Астана: «Ғылым» баспасы, 2015. - 416 с. (С. 114)
26. Гордеева Е.Г. Этноэкология традиционной культуры русского населения Мордовии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Саранск, 2007. – 22 с. (С.20)
27. Искакова Ғ.З., Байдаuletova М.Д., Өскенбай М.Ә. Түркі қағанаттарында қалыптасқан географиялық кеңістік туралы түсінік // Электронный научный журнал edu.e-history.kz № 2(06)
28. Ойноткинова Н.Р., Миндибекова В.В., Юша Ж.М. Миф и ритуал тюркских народов Южной Сибири (алтайцев, хакасов, тувинцев) Часть 2. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 252 с. (С. 37)
29. Башкиры / отв. ред. Р. Кузеев, Е. Данилко. Народы и культуры. – М.: Наука, 2016. – 662 с. (474-476)
30. Қазақтар. Тарих және мәдениет. – Алматы: Абди Компани, 2015. – 656 б. 2-ші басылым, өзгертілген. – 386-390 бб.
31. Артықбаев Ж. Наурыз туралы. Атырау газеті. PUBLISHED BY 21.03.2022 Contents
32. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар және қарасөздер. – Алматы: «Жазушы», 1995. – 382 б. (222 б.)
33. Машанов А.Ж. Наурыздың үш мыңжылдық тарихы бар // Заң газеті. – 1996. – 20-26 наурыз
34. Қазақ мақал, мәтелдерінің антологиясы. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2012. – 496 бет
35. Международный день Навруз | Организация Объединенных Наций (un.org)
36. Хайдеггер, М. Время и бытие. Статьи и выступления. – М., 1993. – 28 с.

References:

1. Ualikhanov Sh. Tandamaly. 2-basylym.- Almaty: Zhazushy, 1985.- 560 b.
2. Bartol'd V.V. Svyaz' obshchestvennogo byta s khozyajstvennym ukladom u turok i mongolov // Bartol'd V. Sochineniya.- M., 1968.- 5 tom.- 759 s.; Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 5. Raboty po istorii i filologii tyurkskikh i mongol'skikh narodov.- M.: Nauka, 1968.- 759 s.; Bartol'd V.V. Sochineniya. Tom 9. Raboty po istorii vostokovedeniya.- M.: Nauka, 1977.- 966 s.
3. Radlov V.V. Iz Sbiri. Stranicy dnevnika.- M.: Nauka, 1989.- 740 s.
4. Potanin G.N. Kazak-kirgizskie i altajskie predaniya, legendy i skazki. // Zhivaya starina. 1916., T.25. S.63; Potanin G.N. Puteshestviya po Mongolii. – M.: OGIZ, 1948. – 450 s.
5. Mashhur Zhusip Kopeiuly Nukh. Nauryz tarikhly // Shygarmalary. 8 tom.- Pavlodar: «Ekho», 2006.- 452 b. (52-53 bb.)
6. Shonanuly T. Zher tagdyry – el tagdyry. – Almaty: Sanat, 1995 – 224 b.
7. Margulan A. Mir kazakhov.- Almaty, 1995; Margulan A.KH. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo. V 3-kh tomakh.- Almaty, 1986-1988
8. Akishev K. Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana (Ehtyudy issledovaniya).- Almaty, 2013.- 192 s.; K probleme proiskhozhdeniya nomadizma v aridnoy zone drevnego Kazakhstana // Poiski i raskopki v Kazakhstane.- Alma-Ata: Nauka, 1972.- S. 31-46

9. Gumilev L. *Ehtnosfera. Istoriya lyudej i istoriya prirody.* - M.: «Izdatel'stvo AST», 2004.-575 s.; Gumilev L.N. *Iz istorii Evrazii.* - M., 1993; Gumilev L.N. *Ritmy Evraziya: ehpokhi i civilizacii.* M., 1993
10. Markov G.E. *Kochevniki Azii. Struktura khozyajstva i obshchestvennoj organizacii.* – M., 1976.- 316 s.
11. Khazanov A. *Kochevniki i vneshnij mir.* - Almaty, 2002.- 604 s.
12. Masanov N. *Kochevaya civilizaciya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva.* - Almaty «Socinvest» - Moskva «GorizonT», 1995.- 320 s.
13. Alimbaj N., Mukanov M.S., Argynbaev KH. *Tradicionnaya kul'tura zhizneobespecheniya kazakhov. Ocherki teorii i istorii.* - Almaty: “FylyM”, 1998.- 234 s.; Mukanov M. *Qazaq zherinin tarikhy.* - Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994.- 80 bet
14. Seidimbek A. *Qazaq alemi. Etnomadani pajymdau. Okukuraly.* Almaty «Sanat», 1997 – 464 b. (194 b.)
15. Artyqbaev Zh. *Qogam zhane etnos. (XVIII gasyrdagy qazaq qogamynyn etnoaleumettik qurylymy).* - Pavlodar: «Eho», 2004.– 392 b. (137 b.)
16. Orazbaeva A.I. *Civilizaciya kochevnikov evrazijskikh stepej.* - Almaty: Dajk-Press, 2005.-310 s.
17. Adaev V. *Tradicionnaya ekologicheskaya kul'tura khantov i nencev Zapadnoj Sibiri. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk.* – Novosibirsk, 2004.- 17 c. (C.16))
18. Ualikhanov Sh. *Qazaqtardagy shamandyqtynqaldygy // Ualikhanov Sh. Tandamaly. 2-basylym.* - Almaty: Zhazushy, 1985.- 560 b. (171 b.)
19. *Yakutskie poslovice i pogovorki sobrannye A.E. Kulakovskim.* - Yakutsk, 1925.- 130 s.
20. Rigina E.YU. *Ehkologicheskaya ehtika kak filosofskij fenomen // Nauchnoe obozrenie. Biologicheskie nauki.* – 2016.– № 4.– S. 30-51 // URL: <https://science-biology.ru/ru/article/view?id=1010> (data obrashcheniya: 15.04.2023)
21. Kenzhetai D. *Dasturli turkilik duniyatany zhane onyn mani // Ezhelgi koshpeliler duniyatany.* 20 tomдық.– Almaty: Audarma, 2005.– T. 1.– 71-96 b.(72 b.)
22. Abaev N. V., Fel'dman V. R. *Ehtnokonfessional'nye tradicii i ehkologicheskaya kul'tura narodov Central'noj Azii i Altaj-Bajkal'skogo regiona. Uchebnoe posobie. Izd-e 2-e, ispravlennoe, rasshirennoe i dopolnennoe.* - Kyzyl: Izd-vo TyVGU, 2007. – 145 s. (C. 59-61)
23. Ualikhanov Sh. *Taniri (Qudai) // Ualikhanov Sh. Tandamaly. 2-basylym.* - Almaty: Zhazushy, 1985.- 560 b. (155 b.)
24. Vamberi Arminij *Puteshestvie po Srednej Azii. Opisanie poezdki iz Tegerana cherez Turkmenskuyu step' po vostochnomu beregu Kaspijskogo morya v Khivu, Bukharu i Samarkand, sovershennoj v 1863 godu.* - Sankt-Peterburg.- 1865.- 221 s. (S. 158, 183)
25. Khafizova K. *Dialog civilizacii na Shelkovom puti (istoricheskie syuzhety): monografiya.* - Astana: «Gylm» baspasy, 2015.- 416 s. (s. 114)
26. Gordeeva E.G. *Ehtnoehkologiya tradicionnoj kul'tury russkogo naseleniya Mordovii. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk.* – Saransk, 2007.- 22 c. (C.20)
27. Iskakova F.Z., Baidavletova M.D., Oskembaj M.Ə. *Turki qaganattarynda qalyptasqan geografialyq kenistik turaly tusinik // Ehlektronnyj nauchnyj zhurnal edu.e-history.kz № 2(06)*
28. Oinotkinova N.R., Mindibekova V.V., Yusha ZH.M. *Mif i ritual tyurkskikh narodov Yuzhnoj Sibiri (altajcev, khakasov, tuvincev) Chast' 2.* - Astana: «Gylm» baspasy, 2018.- 252 s. (S. 37)
29. *Bashkiry / otv. red. R. Kuzeev, E. Danilko. Narody i kul'tury.* - M.: Nauka, 2016.- 662 s. (474-476)
30. *Qazaqtar. Tarikh zhane madeniet.* - Almaty: Abdi Company, 2015.- 656 b. 2-shi basylym, ozgertilgen. (386-390 bb.)
31. Artyqbaev Zh. *Nauryz turaly. Atyrau gazet. Published by 21.03.2022 Contents*
32. Abai (Ibrahim) *Kunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomдық tolyq zhinagy. II tom. Olender men audarmalar, poemalar zhane qarasozyder.* - Almaty: «Zhazushy», 1995.- 382 b. (222 b.)
33. Mashanov A. *Nauryzdynush mynzhyldyq tarikhy bar // Zan gazet. – 1996.– 20- 26 nauryz*
34. *Qazaq maqal, matelderinin antologiyasy.* – Almaty: «Əlke» baspasy, 2012.- 496 bet
35. *Mezhdunarodnyj den' Navruz | Organizaciya Ob"edinennykh Nacij (un.org)*
36. Khajdegger, M. *Vremya i bytie. Stat'i i vystupleniya.* – M., 1993. – 28 c.